

Surm peab ootama

Siberisse küüditatud
eestisakslase Georg Heitmanni
päevik aastatest 1945–1947

Koostaja ja toimetaja Olev Liivik
Kaastoimetaja Toomas Hiio
Vene keelest tõlkinud Inna-Maia Paiken
Keeletoimetaja Signe Siim
Kujundaja Kaspar Ehlvest
Küljendaja Erje Hakman

Avaldatud Eesti Mälu Instituudi ja kirjastus Argo koostöös

Esikaanel: Georg Heitmann 1940. aastate keskel. Erakogu

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9916-704-21-9

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Sisukord

Saateks	7
Sakslaste küüditamine Eestist 1945. aastal	
ja Georg Heitmann. <i>Olev Liivik</i>	9
Päevik	31
1945	31
1946	86
1947	233
Lisa 1. Kirjad 1955. aastast	483
Lisa 2. Nimekiri 15. augustil 1945 küüditatud sakslastest	
ja nende pereliikmetest	489
Isikunimede register	502

Saateks

Ühel detsembripäeval 2019. aastal, kui Eesti Mälu Instituudis peeti jõulupidu, toodi minu hea kolleegi Heldin Alliku kätte üks päevik. Tegemist oli pliiatsi ja sulepeaga eri suuruses lehtedele tihedalt täis kirjutatud tekstimassiiviga. Kõik leheküljed olid nummerdatud ja neid oli kokku 600. Päeviku alguskuupäev oli 15. august 1945 ning viimane sissekanne pärines 23. oktoobrist 1947. Kirjutatud oli vene keeles, hästi loetava käekirja ning sissekannete vormistuse põhjal tundus autor olema pedant.

Päeviku lähetas Eesti Mälu Instituuti Inna-Maia Paiken. Tegemist oli tema vanaisa päevikuga, mille Inna-Maia ema oli alles hoidnud. Perekond soovis, et 1945. aastal Siberisse küüditatud Georg Heitmanni (1875–1955) päevik jõuaks muuseumisse. Päevikut oli juba pakutud ühele muuseumile, aga mingil põhjusel ei oldud sellest huvitatud. Eesti Mälu Instituudis vaadati päevikut teise pilguga. Saime aru, et meile tahetakse anda väga väärtuslik ja unikaalne materjal, mida tuleb tingimata säilitada tulevastele põlvedele. Uudishimu ja imestust äratas autori päritolu, sest tegemist oli Eestist küüditatud sakslasega. Kes oleks üldse osanud arvata, et 1945. aasta sakslaste küüditamisest on säilinud sedavõrd kõnekas egodokument nagu päevik. Olles materjaliga põhjalikumalt tutvunud, tegime otsuse see publitseerida.

Lisaks päevikule saime Inna-Maia Paikenilt neli Heitmanni kirja, mille ta enne surma 1955. aastal Venemaalt kodustele saatis. Needki leiavad siin avaldamist, aga ülejäänud Eestisse saadetud kirjad kahjuks enam alles ei ole. Lisaks päevikule ja kirjadele leiab nende kaante vahelt ülevaate Georg Heitmannist ja sakslaste küüditamisest ning nimekirja 1945. aastal Venemaale viidud sakslastest ja nende pereliikmetest. Nimekiri on koostatud Eesti Mälu Instituudi kommunismiohvrite elektroonilise memoriaali andmebaasi põhjal.

Georg Heitmanni päevik on publitseeritud kommenteerituna. Eestikeelses tõlkes on säilitatud maksimaalselt autori isikupärast stiili ning lauseehitust. Tõlketeksti jäetud venekeelsete väljendite, mõistete ning koha- ja isikunimede transkribeerimisel on kasutatud Eesti Keele Instituudi keelenõuannet. Muudes keeltes kirjutatud väljendid ja üksikud sõnad on säilitatud põhitekstis originaalkeeles, kuid eestikeelne tõlge on lisatud joonelause märkusena. Isikunimede kirjaipilt on ühtlustatud vaikimisi või lisatud kommentaar kirjaipildi

kohta iga kord eraldi. Saksa päritolu nimed on kirjutatud saksa keele reeglite järgi, vaatamata kirja pildile päeviku originaalis. Vajadusel on korrigeeritud eestikeelseid koha- ja isikunimesid. Päevikus esinevad isanimed on jäetud vene-päraseks, eesnimede puhul on eelistatud autori kasutatud nimevormi. Ühtlustatud on päeviku sissekannete kuupäevade vormistus. Kuna Heitmann kirjutab paberinappuse tõttu väga kokkuhoidlikult, kasutas ta mõttekriipse ka nn kirjutuspausi või eri mõttejärjega osade markeerimiseks. Siinses tekstis on seda joont järgitud, jagades teksti lugemise hõlbustamiseks siiski osaliselt lõikudeks. Seega ei ole mõttekriipsu kasutus siinses tekstis tavapärane.

Päeviku lugejateni jõudmise eest kuulub südamlilik tänu Inna-Maia Paikenile. Ta mitte ainult ei soostunud selle välja andmisega, vaid nõustus tõlkima päeviku vene keelest eesti keelde. Võib arvata, et Inna-Maiale oli vanaisa päeviku lugemine emotsionaalselt raske, sest tema mälestustesse oli vanaisa jäänud viieaastase lapse mälupildis. Nad elasid tollal ühes korteris Tallinnas Järvel Liiva tänaval ning kuna vanaisa pidi enese varjamiseks püsima toas, veetsid nad palju aega kahekesi. Päevikut tõlkides avanes Inna-Maiale vanaisast teistsugune pilt. See oli mees, kes kannatas nii füüsiliselt kui ka hingeliselt, võitles elus püsimise eest, sest ei tahtnud Venemaal asumisel surra. Ta tahtis jõuda tagasi omaste juurde Eestisse ning otse loomulikult soovis ta näha sirgumas oma armast lapselast Inna-Maiat.

See raamat ilmub tänu paljude inimeste panusele. Seda raamatut ei oleks Heldin Allikuta, kes suhtles Heitmanni järeltulijatega, võttis päeviku Eesti Mälu Instituudi nimel vastu ning jagas nõuandeid päeviku tõlkimisel ja tõlke toimetamisel. Koos Heldiniga sukeldusime uurimistöösse, et hankida rohkem andmeid küüditatud sakslaste kohta, iseäranis nende kohta, kellest Georg Heitmann oma päevikus kirjutab. Toomas Hiiole võlgnen tänu kasulike nõuannete eest päeviku toimetamisel ning publikatsiooni sissejuhatuse koostamisel. Suur tänu keeleteoimetaja Signe Siimule. Samuti tahan tänada Sergei Metlevit, kõiki kolleege Eesti Mälu Instituudist, kes raamatu sünnile kaasa aitasid, eriti Meelis Maripuud, Mihkel Putrinšit, Marko Poolametsa, Elmar Gamsi ja Hiljar Tammelat. Selle publikatsiooni ettevalmistuse käigus õnnestus täpsustada sugulaste abiga nii mõnegi küüditatu saatust. Eesti Mälu Instituudile näidati oma vanemate ja vanavanemate fotosid, kirju ja muid dokumente. Suur tänu Irene Brinkman-Aleksejevile, Lydia Epelbaumile, Lilian Kohvrile, Kai Mürisepale, Martin Nurmele, Andres Sommerile ja Raimund Ubarile. Ühtlasi tahan tänada Sven-Olav Paavlit, Tartu Kunstimuuseumi ja Nele Ambost, Hiiumaa Muuseumi, Eesti Tuletõrjemuuseumi, Eesti Tervishoiumuuseumi ning Rahvusarhiivi. Viimaks kuulub minu südamlilik tänu kirjastaja Andres Adamsonile, kes oli nõus päeviku publitseerima.

OLEV LIIVIK
SEPTEMBRIS 2022 TALLINNAS

Sakslaste küüditamine Eestist 1945. aastal

ja Georg Heitmann

OLEV LIIVIK,

Eesti Mälu Instituudi vanemteadur ja Tartu Ülikooli arhiivinduse kaasprofessor

Teise maailmasõjani Eesti ja Läti alal elanud saksakeelse elanikkonna ning paljudel juhtudel ka nende järeltulijate kohta kasutatakse mõistet baltisakslane. Tegemist on võrdlemisi uue sõnaga, mis tuli laiemalt kasutusele 20. sajandi algul, ent kokkuleppeliselt nimetatakse siinmail ka varem elanud sakslasi baltisakslasteks. See ei tähenda, et kohalike sakslaste kohta ei võiks tarvitada regionaalsele ühtekuuluvusele osutava mõiste baltisakslane asemel etnonüümi sakslane ja mõnes kontekstis nimetust saksakeelne elanikkond, eriti kui peetakse silmas piirkonnas varasematel sajanditel elanud inimesi, kui rahvuseid tänapäevases mõistes veel ei olnud. Olgugi, et mõisted baltisakslane ja sakslane mitte alati ei kattu siin elanud sakslaste tähistamiseks, kasutatakse neid selles raamatus ikkagi samatähenduslikuna.

Sakslased moodustasid Baltimaadel 20. sajandini väikesearvulise ülemkihi, kelle osakaal Eesti ala rahvastikust oli mõne protsendi ringis. 19. sajandi lõpukümnenditel hakkas seni aeglaselt tempos kasvanud sakslaste arv vähenema, mille peamine põhjus oli väljaränne Saksamaale. Eesti Vabariigi algusaastateks oli sinne sakslaste arv 1880. aastate algusega võrreldes kukkunud ca 2,5 korda ja langus jätkus, ehkki väiksemas ulatuses. 1922. aasta rahvaloenduse järgi elas Eestis 18 319 sakslast (1,7% kogu rahvastikust), järgmiseks rahvaloenduseks 1934. aastal oli sakslaste arv kahanenud 16 346 (1,5%) peale.

NSV Liidu vägede paigutamine Eestisse 1939. aastal, okupeerimine 1940. aastal ning alanud sovetiseerimine ning repressioonid tõstatasid küsimuse baltisakslaste lahkumise kohta Saksamaale, sest siia jäämise korral oli neil oht sattuda stalinliku terrori ohvriks. Esimest korda avanes võimalus ära minemiseks ümberasumisega (saksa k *Umsiedlung*), mille käigus lahkus Eestist 1939. aasta oktoobrist 1940. aasta maini ca 13 000 inimest, nende hulgas võis olla kuni tuhat mitesakslast, kes olid enamasti ümberasujate pereliikmed. Sel ajal olid Eestis küll juba Nõukogude sõjaväebaasid, aga oma riigi iseseisvuse peatset kadumist veel ette näha ei osatud või ei tahetud seda uskuda. Teist

korda avanes sakslastel võimalus Eestist pääsemiseks järelümberasumisega (saksa k *Nachumsiedlung*) 1941. aasta kevadtalvel, kui okupeeritud Eestis käisid täiel tuuril väga paljusid inimesi hirmutanud sotsialistlikud ümberkorraldused, mille varjus aga kogus hoogu poliitiliste vastaste arreteerimine. Ehkki järelümberasujaid oli ligi 8000, olid neist hinnanguliselt üksnes pooled sakslased. Kolmandat korda saanuks sakslased Eestist ära minna Saksa okupatsiooni ajal, sest Saksamaa oli nõus nende baltisakslaste ümberasumisega, kes ei olnud seda teinud isegi 1941. aastal. Viimane võimalus Eestist välja pääseda oli 1944. aasta suvel ja sügisel ühes Punaarmee eest läände põgenevate eestlastega. Selleks ajaks pidid sakslased olema aru saanud, et Eestisse jäämise korral ähvardab neid oma rahvuse tõttu sovettide viha ja kättemaks. Sõja puhkemisega 22. juunil 1941 NSV Liidu ja Saksamaa vahel oli sakslastest saanud vaenulik rahvus kogu NSV Liidu territooriumil, kelle liikmeid hakati Eestis kohe ka kinni võtma. Eraldi võeti sihikule need sakslased ja teiste rahvuste liikmed, kes olid NKVD-le jäänud silma baltisakslaste 1941. aasta järelümberasumise ajal oma huviga ümberasumise vastu, kuid ei saanud selleks luba või loobusid Saksamaale minemast. Lisaks neile hakati kohe pärast sõja puhkemist kinni võtma välismaalasi, kelle hulgas leidis samuti Saksa kodanikke. Nende tabamine oli hõlpsam, sest välismaalased pidid end miilitsas registreerima. Asjaolu, et sõja puhkemise järel 1941. aasta juunis ja enne Saksa vägede kohalejõudmist juulis ja augustis ei vahistatud siin kõiki sakslasi, võib seletada sellega, et Nõukogude võimuasutuste ja julgeoleku ametnikel polnud andmeid enamiku veel Eestisse jäänud sakslaste kohta. Pealegi oli julgeolekutöötajatel sakslastetagi käed-jalad tööd täis, sest potentsiaalsetest vaenlastest ei tulnud puudust.

Vaatamata lohutule väljavaatele võis Eestis 1944. aasta sügisel elada ikkagi veel mõnisada sakslast. Sõjajärgsetel aastakümnetel pakkusid baltisakslased Lääne-Saksamaal läbi viidud rahvuskaaslaste otsingu ja uurimistöö tulemusel Eestisse jäänute arvuks 562. Sellesse tuleb suhtuda ettevaatusega, sest ühelt poolt ei ole tõenäoline, et oleks suudetud välja selgitada iga viimane kui üks raudse eesriide taha jäänud sakslane, teiselt poolt aga ei tarvitsenud kõik silmas peetud ennast ise sakslaseks pidada. Esiteks tulid kõne alla need isikud, kelle üks vanem või mõlemad olid kuulunud Eesti Vabariigi ajal Saksa Kultuur-omavalitsusse, mistõttu olid nad kantud saksa rahvusnimekirja, mis andis neile õiguse õppida saksa õppekeelega koolis. See ei aga ei tähendanud, et nad olid isikudokumentide järgi sakslased või oleksid pidanud ennast sakslaseks. Teiseks tulid arvesse eestlastega assimileerunud sakslased, mida erinevalt saksastumisest – mis Eesti Vabariigi ajal oli täiesti marginaalne nähtus – ei ole peaaegu üldse käsitletud. Eeskätt puudutas ümberrahvastumine väikese-arvulist saksa talupoegkonda, kelle järeltulijad eestikeelses ümbruses elades ja

sageli eestikeelses koolis õppimise tõttu assimileerusid. Neid asjaolusid arvestades ei teadnud päris kindlasti Eestis elavate sakslaste arvu samuti sovetlikud võimurid ega suutnud seda sisuliselt kindlaks teha ka sakslaste küüditamise ettevalmistuse käigus. Ilmselt sellel põhjusel ei vaevanud nad end ka küsimusega, kui palju sakslasi 1945. aastal küüditamata jäi ja mida nendega edasi peaks tegema.

Sakslaste küüditamine ei ole Eesti ajalookirjutuses tundmatu teema. Esi- mesena käsitles sakslaste küüditamist põhjalikumalt Indrek Jürjo 2000. aastal.¹ Suurima panuse selle teema uurimisse on andnud Aigi Rahi-Tamm.² Ta leiab, et sakslaste deporteerimine Eestist 15. augustil 1945 oli järjeks 1941. aasta sõja puhkemise järel alanud saksa rahvusest elanike massilisele represseerimisele NSV Liidus, mille all kannatasid enim volgasakslased, kes küüditati pea täielikult. Eestiga samal aastal – kuigi veebruaris – toimus sakslaste väljasaatmine Lätist, mille käigus saadeti Riiast Venemaale asumisele üle 500 sakslase.³ Kogu Lätis ei saanud küüditamist veebruaris parimalgi tahtmisel läbi viia, sest Saksa armee osutas Kuramaal tugevat vastupanu kuni Saksamaa kapituleerumiseni 1945. aasta mais.

Töenäoliselt hakati sakslaste küüditamist Eestis planeerima Punaarmee sissetungi järel 1944. aasta sügisel, kuid Moskva direktiiv sakslaste väljasaatmise kohta Eestist pärineb alles 7. veebruarist 1945. Tegemist on Eesti NSV NKVD-le, täpsemalt Eesti NSV siseasjade rahvakomissarile Aleksander Resevile adresseeritud leheküljepikkuse kirjaga, milles sisalduvad juhtnöörid tšekistidele eelseisva küüditamise kohta. Dokumendil on NSV Liidu siseasjade rahvakomissari asetäitja Vladimir Tšernõšovi allkiri.⁴ Ühtegi õigusakti sakslaste Eestist väljasaatmise kohta ei peetud vajalikuks vormistada ei Moskvas ega

¹ Indrek Jürjo. Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse kohta NKVD arhiiviallikate põhjal. – Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. Koost Sirje Kivimäe. Tallinn Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 2000, lk 109–134.

² Aigi Rahi-Tamm. Küüditamine Eestis: 1945. aasta saksa rahvusest kodanike küüditamise näitel. – Poliitilised Repressioonid 1940. ja 1950. aastatel. Koost Jaan Tamm. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, 2008, lk 150–158; Aigi Rahi-Tamm. Deportation of individuals of German nationality from Estonia in 1945. – Estonia since 1944: Report of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toim Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009, lk 415–428.

³ Parim käsitlus vt Jānis Riekstiņš. Die stalinistischen Deportationen in Lettland und die „Deutsche Aktion“ vom 5. und 6. Februar 1945. – Menschen in Bewegung: Migration und Deportation aus dem Baltikum zwischen 1850 und 1950. Koost Detlef Henning. Lüneburg: Nordost-Institut, 2010, lk 166–196.

⁴ Sakslaste küüditamise operatsiooni puudutavad materjalid asuvad Rahvusarhiivis (lüh RA) fond ERAF.2-M/O nimistu 2-s. Küüditamise direktiivi viide on: RA, ERAF.2-M/O.2.10, l. 1.

Tallinnas. See ei olnud sugugi ebatavaline, ehkki võidi talitada ka teistmoodi. Näiteks 1949. aasta märtsiküüditamise korraldamist reguleeris salajane ministrite nõukogu määrus. Tavapäratud olid väljasaadetavate kvalifitseerimise kriteeriumid. Tavaliselt küüditati NSV Liidus perekondade kaupa ning ühe perekonnaliikme „süü“ laiendati kogu perekonnale. Ent 1945. aasta küüditamisel lubati väljasaatmisele kuuluvate isikute teisest rahvusest pereliikmetel jääda Eestisse.

Moskva direktiiv, mille kohaselt tuli Eesti NSV territooriumil elavad sakslased välja saata Komi ANSV-sse metsatöödele, polnud kohalikele tšekistidele ootamatu. Nimelt saabusid juhtnöörid vastuseks Aleksander Resevi 23. jaanuaril 1945 Moskvasse NSV Liidu siseasjade rahvakomissariaati saadetud kirjale. Pole teada, mida Resev Moskva tšekistidelt palus, sest ei 23. jaanuari kirja ega ka varasemaid küüditamisse puutuvaid kirju Eesti arhiividest välja tulnud ei ole. Samuti ei leidu küüditamisega seotud materjalide hulgas ühtegi dokumenti, mis oleks dateeritud ajavahemikul 7. veebruarist juuni alguseni. Sellegipoolest ei ole alust arvata, et küüditamisoperatsiooni ettevalmistused oleksid jäänud sel ajal toppama. Pole sugugi välistatud, et suur osa ajast kulus küüditatavate sakslaste väljaselgitamisele, milleks töötati arvatavasti läbi 1944. aasta lõpus Eesti elanike registreerimisel talletunud andmestik, mis hangiti linnade ja maakondade miilitsa passiosakondadest. Ilmselgelt sõltus küüditajate töö tulemuslikkus sellest, kui kvaliteetselt oli elanike registreerimine läbi viidud, milliseid dokumente registreerimisel kasutati ja kas neist oli kasu rahvusliku kuuluvuse tõendamiseks, mis pidi olema väljasaatmise aluseks. Mis puutub sakslastesse, kes küüditamise nimekirjadesse ei sattunud, siis on mõeldav, et nad jäid mingil põhjusel registreerimata või ei pandud neid kirja sakslastena, sest selleks polnud dokumentaalset alust.

Tallinnas algas 1944. aasta lõpul Nõukogude passide ja ajutiste tunnistuste väljastamine – viimased anti juhtudel, kui passi taotlejal ei olnud nõutavaid dokumente või tuli isiku tausta kontrollida. Kogunenud andmestik võeti aluseks enamiku väljasaadetavate rahvuse tõendamisel. Muudes linnades ja alevites, kus passide väljaandmine algas 1945. aasta kevadel, tuli rahvust tõendada muude dokumentide alusel, nagu ka maapiirkondades, kus elanikud pasportiseeriti alles 1947. aastal. Küüditatute nimekirjadest nähtub, et väljaspool Tallinna tõendati rahvuskuuluvust kõige sagedamini Saksa okupatsiooni aegse isikutunnistuse põhjal, kuid mõnele sakslasele oli 1945. aasta esimesel poolel jõutud siiski väljastada juba Nõukogude pass või ajutine tunnistus. Võrdlemisi tihti kasutati rahvuse tõendamiseks ka Eesti Vabariigi isikutunnistusi, kuhu rahvus märgiti ainult 1930. aastani. Seepärast ei tulnud hilisemad Eesti Vabariigi isikutunnistused rahvuse tõendamisel arvesse.

Pealegi ei tarvitsenud kõigil sakslastel isikutunnistust ollagi, sest isikutunnistuse olemine oli vabatahtlik, nagu oli ka Saksa okupatsiooniaegse isikutunnistusega. Nõnda tuli arvesse võtta muidki dokumente, näiteks sõjaväepilet või 1944. aastal läbi viidud elanikkonna registreerimise andmestik, millele eespool osutasin. Osal juhtudel lisati küüditamise nimekirjades rahvuse tõendamise juurde märge, et ühtegi rahvust kinnitavat dokumenti ei leidu, mis võis tähendada seda, et vastavat dokumenti ei eksisteerinud juba varemalt elanikkonna registreerimise ajal. Mõnel juhul rahulduti suulise kinnitusega, kuid ei ole teada, mis olukorras seda ette tuli ning kes ja kuidas kinnituse andis. Teada on ainult, et Tartumaal Konguta vallas elanud vennad Adolf ja Artur Votske pandi kirja sakslastena nende eestlannadest abikaasade sõnade kohaselt, kes võisid oma mehed üles anda pahaaimamatult.⁵

Tõenäoliselt said Eestist välja saadetavate sakslaste esialgsed nimekirjad valmis 1945. aasta kevade jooksul. Eesti NSV NKVD teatas Moskvasse 268 saksa rahvusest täiskasvanu väljasaatmisest, kellest 191 olid naised, neist omakorda 112 üle 50-aastased. Küüditavate hulka arvati lisaks 93 last, kes pidid Eestist välja saadetama oma saksa rahvusest ema või mõlema vanemaga. Küüditavate vanuseline koosseis ning alaealiste lastega naiste rohkus pani Eesti NSV tšekiste kahtlema, kas ümberasustavaid on mõistlik saata metsatööle, kuna ENSV NKVD hinnangul oli u 60% neist oma vanuse tõttu töövõimetud. Ent Moskvast neid argumente kuulda ei võetud. Küll aga muutus enne operatsiooni algust kaks korda väljasaatmise koht: Komi ANSV asemel kerkis üles Tadžiki NSV, aga viimaks valiti sihtkohaks Molotovi oblast (hilisem Permi oblast), kus küüditatuid nähti ette rakendada metsatööstuses. Muutus ka operatsiooni läbiviimise aeg. Kui juunis oli teada, et operatsioon viiakse läbi 28. juulil 1945, siis juulis otsustati küüditamine lükata augustikuuksse ning umbes nädal enne operatsiooni läbiviimist pandi paika lõplik kuupäev 15. august.

Küüditamise ettevalmistuse hulka kuulus samuti teabe kogumine väljasaadetavate isikliku vara, majapidamise seisukorra ja toiduainetega varustatuse kohta. Perekonna kohta oli lubatud kaasa võtta kuni 1000 kg esemeid, ent nii palju asju ei olnud peaaegu kellelgi, sest väljasaatmisele kuulunute vara hinnati keskmiselt 100 kilost 800 kiloni pere kohta. Selgus samuti, et enamik sakslasi kasutas toidukaarte, mis oli ootuspärane, sest nad elasid peamiselt linnades, kus kehtis kaardisüsteem, või olid nad sugulaste ülalpidamisel. See aga tähendas, et tõenäoliselt ei olnud nad võimelised end teekonnal ise toitma ja neile oli vaja muretseda kuivpajuk. Enne operatsiooni algust tuli tšekistidel kontrollida,

⁵ Tollal kolmekümnendates eluaastates Adolf ja Artur Votske olid pärit saksa kolonistide perekonnast, kes tulid Eestisse enne Esimest maailmasõda Volõöniast. Vrd RA, ERAF-2-M/O.2.18, l. 37.

kas väljasaadetavad viibivad NKVD-le teadaolevates asukohtades. Nähtavasti toimus selle käigus üsna palju kohtumisi väljasaadetavatega, kus nii mõnelgi korral täpsustati isiku rahvust. Juhtus, et keegi tõmmati nimekirjast maha, sest miilitsast saadud andmed rahvuse kohta ei vastanud tõele. Lisaks tuli nimekirjast maha tõmmata sakslasi, kes olid vahepeal julgeolekuorganite poolt arreteeritud. Mõni oli surnud, mõni sattunud haiglasse, samuti ilmses, et väljasaadetavate hulgas on invaliide ja teovõimetuid isikuid. Juba Saksa okupatsiooni perioodil 1943. aastal oli Seewaldi närvikliinikusse pandud baltisaksa õpetlane ja rahvusvahelise tehiskeele oksidentaali looja Edgar von Wahl (1867–1948), kes on ilmselt väljapaistvaim baltisakslane, kes sõja lõppedes endiselt Eestis elas. Lõpuks jäi von Wahl välja saatmata, aga ei ole teada, kas haiglal õnnestus küüditajaid veenda, et nende patsient vajab pidevat haiglaravi, keda nad iseloomustasid meheks, kellel on ebaharilik kire ja andumus filoloogia ja keele leiutamise vastu või oli mõjusam argument, et von Wahli oli Saksa julgeolekupolitsei 1943. aastal kinni võtnud tollasesse Warthegausse okupeeritud Poolas sugulastele saadetud kirjade tõttu, milles ta soovitas neil kohe ära minna Saksamaale, ennustades Poolas sakslaste vastase ülestõusu puhkemist.⁶ Haiglaseinad päästsid küüditamisest veel nii mõnegi sakslase, kuid enamik vanureid, kes olid kodus voodihaiged ning suutsid vaevalt liikuda, viidi ikkagi Venemaale.

Küüditamine algas 15. augusti öösel kell 2.30 Tallinnas ja kell 4.00 maakondades. Küüditamise operatiivgruppidesse kuulus 1095 küüditajat, seega oli neid üle kahe korra rohkem kui väljasaadetavaid. Juba kella kolmeks päeval kuulutati operatsioon lõppenuks, sest valdav enamus väljasaadetavaid oli Eesti eri paikades raudteevagunitesse paigutatud. Seejärel veeti 43 vagunit küüditatutega Tapale, kus küüditamiseselon (eselon nr 391) lõplikult formeeriti. Kuni väljumiseni 16. augusti hilisõhtul lisandus väljasaadetavate hulka veel nii mõnigi vahepeal tabatud või ennast ise üles andnud sakslane. Adolf Drevs (Drews) aga oli olnud küüditamise päeval komanderingus ja ilmus miilitsasse alles kolm päeva hiljem, kui eselon oli juba Venemaal. Kuna sellega saadeti Venemaale kogu tema perekond, andis ta lubaduse neile järele sõita, mille ka täitis.⁷

Kokku küüditati NKVD andmetel Eestist Molotovi oblasti Foki ja Ossa rajoonidesse 407 inimest, kellest 261 olid sakslased. Väljasaadetuid oli kõikidest Eesti piirkondadest. Enim küüditavaid, 154, oli Tallinnast, järgnes Tartu ja Tartumaa 68 inimesega, ent Saaremaalt saadeti asumisele üks sakslane. Veidi

⁶ Loe pikemalt Kalmer Mäeorg, Aigi Rahi-Tamm. Edgar von Wahl 1967–1948: keelemees ja poliitiline prohvet. – Ajalooline Ajakiri, 2016, nr 2, lk 295–312.

⁷ Autojuhina töötanud Adolf Drevisil (1883–1951) küüditati venelannast abikaasa ja kaks täiskasvanud last, kellest üks pidas ennast sakslaseks ja teine venelaseks.

üle kahe kolmandiku väljasaadetutest olid naissoost. Valdavalt olid küüditatud segaabiellus, mis ei ole kuigi üllatav, kuna juba sõjaeelsetel aastatel oli pea iga kolmandal Eesti sakslasel teisest rahvusest abikaasa. Pealegi olid peaaegu kõik saksa perekonnad kahe ümberasumislainega aastatel 1939–1940 ja 1941 Eestist ära läinud. Üksnes maapiirkondadest leiti 1945. aastal veel mõni saksa perekond, kus kasvasid tavaliselt ka lapsed. Arvukaima kategooria moodustasid mittesakslastega abiellus naised: nooremaealised põhiliselt eestlastega, vanemaealised valdavalt eestlaste ja venelastega, sealhulgas arvestatav hulk leski. Küüditatud sakslannade mittesakslastest abikaasad jäid enamasti Eestisse, aga alaealiste laste olemasolu korral juhtus sedagi, et perekond läks asumisele koos. Kui küüditamisele kuulus sakslasest mees, oli palju tõenäolisem, et asumisele läks vabatahtlikult kaasa ka tema mittesakslasest abikaasa. Viimaste hulgas leidis eri vanusegruppides eestlannasid ja venelannasid, kuid esimesed olid peamiselt maapiirkondadest, aga teised olid ülekaalus linnadest väljasaadetute seas. Peale abieluinimeste küüditati märkimisväärsel hulgal vallalisi, natuke enam naisi kui mehi, kelle hulgas oli nii nooremaid kui ka vanemaealisi.

Silmatorikavalt palju oli küüditatute seas väljaspool Eestit sündinuid. Mainida võib praegustelt Poola, Ukraina, Valgevene, Leedu ja Läti aladelt pärit sakslasi, aga oli ka Venemaa linnades, Volga ääres ning Saksamaal sündinuid. Terve rida küüditatud olid elanud lühemat või pikemat aega Venemaal ning opteerusid 1920. aastate alguses Eestisse. Varasema rände kogemusega olid samuti paljud küüditatute mittesakslastest abikaasad, kes olid pärit kas väljastpoolt Eestit või elanud mõnda aega Eestist eemal. Peale selle oli küüditatute hulgas varem Saksa Kultuuromaavalitsuse liikmeteks olnuid, aga nad moodustasid üksnes pisut üle kümnendiku sakslastena väljasaadetutest. Sellest võib järeldada, et suurem osa asumisele saadetutest ei tahtnud ennast kohaliku saksa kogukonnaga tihedamalt siduda või olid assimileerunud mõnda teise rahvusse või ei olnud Eesti Vabariigi kodanikud, mistõttu ei saanud nad kuuluda kultuuromaavalitsusse.⁸ Lisaks väärrib ära märkimist, et küüditatute hulgas oli mõni 1941. aastal järeloomberasujana Saksamaale läinu, kes oli Saksa okupatsiooni ajal kodumaale naasnud, aga 1944. aastal uuesti ära ei läinud.

Küüditamise järel tehtud kokkuvõtetest ilmneb, et küüditamata jäi kümme sakslast, kellest kaheksa puhul avaldas NKVD hiljem põhjuse, miks isik jäi küüditamata. Selgub, et enamik olid n-ö sõidus. Tõenäoliselt oli osa neist sõitnud sugulaste juurde, sest oli ikkagi suvi. Jääb arusaamatuks, miks neid otsima

⁸ Küüditatud sakslaste hulgas leidis 1920. ja 1930. aastatel naturalisatsiooni korras Eesti Vabariigi kodakondsuse saanud ning üksikuid kodakondsuseta isikuid ja endisi välisriikide kodanikke.

ei hakatud ega saadetud hiljem ešelonile järele. Ülejäänud kaks küüditamisele kuulunud sakslast olid tõenäoliselt ema ja tütar Marie ja Elisa Dandorff, kelle kohta on teada, et nad lasti enne küüdirongile panemist vabaks. Hiljem on väidetud, et vabastamise taga oli Nõukogude Liidu kangelane Arnold Meri, sest väljasaadetavad olnud tema vanaema ja tädi. Ühtegi tõendit Meri võimaliku sekkumise kohta ei ole, aga oleks muidugi üllatav, kui sellest oleks jäänud dokumentaalne jälg.

Nii mõnigi operatsiooni läbivijatest oli aga nõrдинud hoopis seepärast, et umbes pooled küüditavatega koos elanud pereliikmed ei soovinud asumisele kaasa minna, ehkki operatsiooni planeerimisel oli nendega arvestatud. Küüditamise läbivijad pidanuks instruksioonide kohaselt selgitama, et kogu perekonna ümberasumine tagab väljasaatmise kohas parema toimetuleku ning lubama vabatahtlikult asumisele kaasaläinutele erialast tööd. Tegelikkus oli sootuks teistsugune. Kirjaliku avalduse alusel pereliikmega kaasa läinud „vabatahtlikke“ koheldi sarnaselt eriasumisele määratud sakslastega ning loomulikult ei tulnud keegi neile pakkuma abi võõras ümbruses erialase töö leidmisel. Püüdes tõmmata paralleele teiste eri aegadel Eestist väljasaadetutega, võib küll kinnitada, et mittesakslastest perekonnaliikmetest oli kodumaal tunduvalt rohkem kasu kui asumisel, sest kodunt sai omastele saata toiduaineid, riideid ja raha, mis võis olla ellujäämiseks otsustava tähtsusega. Sellegipoolest oli aga suremus küüditatud sakslaste hulgas suur, eriti esimestel aastatel, kui nälja, külma ja korraliku arstiabi puudumise tõttu surid paljud vanemaealised, aga oli keskealisigi.

Ehkki küüditatud olid sunnitud oma olukorraga leppima ja kohanesid aegamisi eluga Molotovi oblastis, hakkasid paljud kohe asju ajama, et saada luba kodumaale naasmiseks. Palvekirju saatsid nii Moskvasse kui ka liiduvabariigi võimukandjatele küüditatud ise, aga samuti nende Eestis elavad pereliikmed. Loomulikult ei andnud kirjade saatmine mingeid tulemusi. Selle asemel otsustasid üsna paljud küüditatud võtta ette riskantse põgenemistee kodumaale, milleks neid julgustas tõenäoliselt asjaolu, et kohalikud võimud Foki ja Ossa rajoonides neid selles reeglina ei takistanud. Alles mõni aeg hiljem kuulutati põgenikud tagaotsitavaks. Molotovi oblasti Foki rajooni julgeoleku andmetel oli 1. veebruariks 1948 tagaotsitavaks kuulutatud 47 Eestist küüditatud sakslast, kuid samuti oli Ossa rajoonist põgenenuid, kelle arv ei ole teada. Tuleb lisada, et mittesakslasest pereliikmeid ja alaealisi lapsi, kes naasid loata Eestisse sageli koos sakslasest pereliikmega, tagaotsitavaks ei kuulutatud ega represseeritud. See-eest loata Eestisse tagasi tulnud sakslased arreteeriti mõne aja pärast ning saadeti tagasi asumisele või vangilaagrisse. Rahvusarhiivis olevate arreteeritute toimikute põhjal võib teha järelduse, et asumiselt põgeneti 1946.–1948. aastani,

aga põgenikud vahistati suuremalt jaolt aastatel 1948–1950. Üksikuid vahistamisi toimus küll ka varem, aga need olid pigem mittesüsteemsed, sest Eesti NSV julgeolekustruktuurid ei ilmutanud agarust põgenenud sakslaste tagaajamisel, ehkki vähemasti Foki rajooni julgeolekuorganid saatsid oma Tallinna kolleegidele pidevalt kirju, milles palusid põgenenud sakslase kinni võtta ja tagasi saata. Põgenemiskatsed lakkasid 1948. aasta sügisel, kui Moskvast saadeti korraldus asumiselt põgenenud sakslaste kinni püüdmiseks ja kriminaalvastutusele võtmiseks, mille aluseks oli 26. novembril 1948 vastu võetud NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus „Väljasaatmiskohast põgenenute kriminaalvastutusele võtmise ja Isamaasõja perioodil NSVL eraldatud rajoonidesse väljasaadetud isikute alalisteks väljasaadetuteks kinnitamise“ kohta. Nüüd ei jäänud Eesti NSV julgeolekuorganitel enam muud üle kui asuda otsustavalt tegutsema.

Arreteerimistoimikutest jääb silma, et kindlat mustrit kinni võetud sakslaste karistamiseks ei olnud. Leidus arvukalt eri vanuses sakslasi, kellele määrati pikk vabadusekaotus kuni 20 aastat, mida saadeti kandma Venemaale sunnitöölaagrisse. Siiski oli neidki, keda karistati üsna leebelt, milleks oli tavaliselt eeluurimisvangistusele järgnenud tagasisaatmine asumisele. Mõned vanemaealised naised said karistada ainult tingimisi ja võisid jääda Eestisse, olles siin ilmselt julgeolekuorganite järelevalve all. Üksikutel juhtudel lõpetati kriminaalasi sootuks ning süüdimõistmise asemel tehti Eestisse põgenenu kohta otsus ta eriasumiselt vabastada ja arvestusest maha võtta, sest uurimise käigus jõuti hoopiski järeldusele, et väljasaadetu ei olegi sakslane, või leiti, et põgenenu ei kujuta ühiskonnale ohtu.

Asumiselt põgenenuid ja selle eest vangilaagrisse saadetuid hakati vabastama pärast Stalini surma 1953. aastal, ent kui ka laagrist välja saadi, tuli minna uuesti asumisele. Mõned vanemaealised küüditatud vabastati asumiselt küll juba 1950. aastate algul, mille järel lubati neil tagasi tulla Eestisse, kuid mõnevõrra rohkem juhtumeid leidub juba Stalini surmale järgnenud ajast alates 1953. aastast. Ulatuslikum vabastamine toimus 1956. aasta algul ning oli seotud eeskätt volgasakslaste kohta antud NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 13. detsembrist 1955, millega kaotati õiguslikud piirangud sakslastele ja nende perekonnaliikmetele, kes olid asumisel. Paljusid küüditatudid see enam ei aidanud, sest nad olid Venemaal juba surnud, teiste seas ka selle publitseeritud päeviku autor.

Georg Peter Carl Heitmann sündis 31. detsembril (ukj) 1875 Tallinnas. Tema isa Georg Alexander Heitmann oli pruulmeister, kellest vanemas eas sai aktsiisivalitsuse ametnik. Ta oli sündinud 1838. aastal Valga lähedal Borrishofi (läti k Burga) mõisas, temagi isa oli pruulmeister, kes oli tulnud Saksamaalt

nagu abikaasagi. Heitmannid olid Saksa alamad ning ega ühel sakslasest pruulmeistril, nagu paljude muude elukutsete esindajatel, kes olid Saksamaalt sisse rännanud, polnud tarvidust astuda Vene kodakondsusse. Georg Heitmann sai Vene alamaks täiskasvanuikka jõudes 1894. aastal, millel oli tema tööalasele karjäärile kindlasti positiivne mõju.

Ema Caroline Marie (sünd Kangropool) tuli ilmale 1840. aastal Tartumaal eestlastest vanemate lapsena. Tema isa oli mõisa aednik. Tollal oli eestlastest mõisateenijate perekondades levinud keelevahetus, millele tavaliselt järgnes saksastumine, mis ei jätnud puutumata Kangropoolide perekonda. Neiuks sirgudes ei kasutanud Caroline enam nime „Kangropool“, vaid saksapärasemat „Pool“, aga Georg Heitmanni teada oli ema sünninimeks „Pohl“. Tõenäoliselt ei teadnudki Heitmann oma emast kuigi palju, sest kaotas ta üheteistkümnemesena 1887. aastal. Tema isa Georg Alexander Heitmann elas emast kauem ning suri 1902. aastal.

Georg Heitmanni lapsepõlv möödus peamiselt Tallinnas ja Rakveres, millest ta kirjutab oma asumise ajal peetud päevikus. Nelja-aastaselt elas ta üle raske õnnetuse. Ta kukkus ja vigastas tõsiselt selgroogu, millest täielikult ei paranenudki. Ta jäi küürakaks, mis põhjustas talle edaspidi nii vaimseid kui füüsilisi kannatusi, millest annab aimu ka tema päevik. Kuna Georg oli kümnelapselise perekonna ainus poeg, toetas isa igati tema haridusteed. Gümnaasiumi astumiseks valmistati teda ette koduõppel ja ta õppis ühes Tallinna saksa algkoolis. 1888. aastal astus Georg Tallinna kubermangugümnaasiumi, kus õppis neli aastat, aga ei lõpetanud. 1894. aastal otsustas Heitmann astuda riigiteenistusse ning temast sai Vene riigikassa Läänemaa osakonna (kreisirentei) raamatupidaja Haapsalus. 1904. aastal kutsuti Georg Heitmann Peterburi, kus hakkas tööle hiigelsuure kummitööstuse Treugolnik raamatupidamise osakonnas. Vanemas eas koostatud eluloos väitis ta, et ta oli enne vabrikust lahkumist osakonnajuhataja. Tema päevikust võib aru saada, et ta pidas Peterburi perioodi üheks ilusamaks oma elus. Seal tekkis või siis süvenes tal kiindumus vene keele, kultuuri ja eriti vene (klassikalise) kirjanduse vastu, mille suurepärase tundmist demonstreerib ta oma päevikus.

Peterburis elades kohtas Georg Heitmann endast kakskümmend aastat nooremat Jelizaveta (Elisabeth) Kulikowat (1896–1979), kellega abiellus 1916. aastal. Neiu isa Alexander oli mehaanik, aga ema Anna Julie pärines baltisaksa von Schillingite aadlisuguvõsast, kes pikemat aega Venemaal elanuna olid jõudnud majanduslikult väga heale järjele. 1919. aastal lahkusid Heitmannid Petrogradist ja sõitsid Ukrainasse Poltaava kubermangu maakonnalinnas Romnõsse, kus elasid naise sugulased Schillingid. Heitmann sai seal ühes vabrikus tööd raamatupidajana, mis perekonnakonnalegendi järgi oli kuulunud Schillingitele, aga mille olid loomulikult kommunistid natsionaliseerinud.

Suurimaks perekondlikuks sündmuseks Romnõs oli tütre Irina (Ira) (1920–2017) ilmaletulek. Aasta hiljem tulid Heitmannid optantidena Eestisse. Perekond asus Haapsallu, kust üsna pea koliti Tallinna, sest Heitmann leidis raamatupidaja koha Louis Buschmann & Co kaubamajas, töötades seal 1923. aastani. Pealinnas jäi ta silma suurtöösturite von Peltzerite perekonnale, kes olid mitme Narva tekstiilivabriku, aga samuti Hiiu-Kärdla kalevivabriku omanikud. Viimase raamatupidajaks Heitmann 1923. aastal kutsutigi. Järgnes kolimine Hiiumaale, kuhu Heitmann jäi ligi paarikümneks aastaks. Ülejäänud perekond elas Hiiumaal seni, kuni Irina hakkas Tallinnas gümnaasiumis käima.

Kärdla oli tollal alla 1500 elanikuga alev (1938. aastal sai linna staatuse), mille uhkus kalevivabrik oli ühtlasi Hiiumaa suurim ettevõte. Kalevivabrik oli asutatud 1829. aastal, Esimese maailmasõja ajal tootmine seiskus, kuid Eesti Vabariigi alguses pandi vabrik uuesti käima. Vabrikus töötas üle 300 töölise, mida oli umbes kümme korda vähem kui Eesti tekstiilitööstuse lipulaevas Narva Kreenholmi manufaktuuris. Ettevõtte administratsiooni liikmed olid sakslased. Raamatupidamine olnud algul venekeelne, aga hiljem mindud üle eesti keelele, mis valmistanud Heitmannile nii suuri raskusi, et oli vaja kasutada abilisi. Vähemasti esimestel aastatel oli ta kalevivabriku ainuke raamatupidaja, aga peagi „edutati“ ta pearaamatupidajaks ja ta sai endale alluva või suisa mitu. Mis puutub keeleoskusesse, siis valdas Georg Heitmann vabalt saksa ja vene keelt, mõnevõrra olla osanud prantsuse keelt, kuid oma eesti keele oskust pidas ta nõrgaks. Võimalik, et ta alahindas eesti keele oskust, sest perekonnas mäletatakse, et ta valdas vähemasti kõnes eesti keelt hästi, rääkides eesti keeles alati oma koduabilisega, kes oli Heitmannidel Hiiumaal ja hiljem Tallinnaski. Loomulikult sai ta piisavalt eesti keele praktikat kodust väljaspoolgi, sest Hiiumaa oli eestikeelne saar, kus ainult saksa või vene keelega oleks olnud raske toime tulla. Tema päevikust ja muudest dokumentidest ilmneb, et ta hindas oma eesti keele oskust kirjas puudulikuks ning loetust arusaamine valmistas talle raskusi.

Kõrvale jättes koduabilise, kellega Heitmann kõneles eesti keeles, oli perekonna kodukeelteks vene ja saksa keel. Heitmann suhtles tütreaga saksa keeles, kirjutas talle saksakeelseid kirju, millele sai arvatavasti ka saksa keeles vastuseid. Abikaasad seevastu suhtlesid omavahel vene keeles nagu ema tütreaga. Heitmannide suhtlusringkonnas oli venelasi, sakslasi ja eestlasi, kellega suheldi tõenäoliselt vene ja saksa keeles. Hiiumaal elades käidi tihedasti läbi Peltzeritega⁹, aga suhtlusringkonda kuulus näiteks Kärdla apteegi juhataja

⁹ Heitmannid käisid läbi vabriku direktori Hans von Peltzeriga (1891–1952) ning tema venna Kurt von Peltzeriga (1889–1956), kes oli 1930. aastatel kalevivabriku osauhingu juhatusel liige.

Oskar Koogi perekond, kellega Heitmanni päeviku andmetel suheldi edasi sõjajärgsetel aastatelgi. Heitmannide tütar Irina kasvas üles kolmekeelsena, vallates vene, saksa ja eesti keelt ehk kõiki kolme kohalikku keelt nagu tollal öeldi. Kõige paremini valdas ta vene keelt, milles omandas ta keskhariduse Tallinna vene gümnaasiumis. Lõpetades Heitmannide perekonna keeleoskusega, tuleks märkida, et „kolme kohalikku keelt“ oskas ka Jelizaveta Heitmann.

Põhjalikumalt tuleks peatuda Georg Heitmanni vahekorral baltisaksluse ja sakslusega üldisemalt. Ilma igasuguse kahtluseta identifitseeris ta ennast baltisakslasena, kuid oma rahvuskaaslaste hariduse ja kultuuriliste püüdluste suhtes jäi ta ükskõikseks. Ta ei astunud Saksa Kultuuromaavalitsuse liikmeks ega kuulunud ühtegi teise saksa organisatsiooni ning kõnekas on seegi, et ta ei pannud oma tütart saksa kooli, vaid vene kooli. Sellele vaatamata käis ta baltisakslastega tihedalt läbi nii tööalaselt kui ka perekonnaringis, sest osa tema üheksast õest elasid Eestis ja pidasid ennast samuti baltisakslasteks. Kahtlemata tundis ja hindas ta kõrgelt saksa kultuuri ja armastas saksa kirjandust. Ta tellis Saksamaalt raamatuid, mille abiga õppis tundma Saksa linnu, arhitektuuri ja loodust niivõrd, kuivõrd seda saab teha maad külastamata. Suure tööenõususega Heitmann Saksamaal kunagi ei käinudki, ehkki ta oleks võinud sinna reisida ametiasjus ja kui mitte varem, siis alates 1936. aastast, kui Peltzerid määrasid ta firma korrespondendiks, kellel oli õigus teha kalevivabriku toodanguga seotud tehinguid nii Eestis kui välismaal. Pole sugugi välistatud, et Heitmann ei tahtnud reisida oma tervisehädade tõttu, millest kõige suurem mure oli tal südamega.

Väheoluline ei olnud seegi, et Heitmannile Hitleri režiim ei sümpatiseerinud, kuid ta ei olnud selle põhimõtteline vastane, sest kaalus Saksamaale ümberasumist. Esimese ümberasumise ajal 1939–1940 Heitmann Eestist äramineku vastu huvi ei tundnud. Küll aga läksid 1939. aasta sügisel Saksamaale kalevivabriku omanikud Peltzerid. Sellest perioodist on teada, et lisaks pearaamatupidaja, korrespondendi ja kontorijuhataja ametikohale, millest kahte viimast täitis ta alates 1936. aastast, oli ta 1939. aastal ligi kolm kuud peadirektori asendaja.

Artikli alguses kirjutasin baltisakslaste esimesest ümberasumisest 1939.–1940. aastani. Selle käigus lahkus Eestist enamik sakslasi, kuid pärast ümberasumise lõppenuks kuulutamist 1940. aasta mais elas Eestis sise-ministeeriumi andmetel siiski veel umbes 2000 sakslast (tegelikult ilmselt kaks korda enam), kes moodustasid kaheksandiku ümberasumise eelsest saksa elanikkonnast. Umbes kuu aega hiljem, kui venelased Eesti Vabariigi okupeerisid, hakkas enamik sakslasi Eestisse jäämist kahetsema või vähemasti tajus, et võivad sattuda kommunistlike repressioonide kätte ja halvemal juhul elu

kaotada. Ilmselt tundsid ennast halvemini need sakslased, keda võidi märgistada klassivaenlase sildiga. Georg Heitmanni õnneks ei kuulunud ta Hiiu-Kärdla kalevivabriku omanike ringi, mis nimetati nüüd ümber Hiiu-Tekstiiliks. Siiski võis teda pidada (suur)kapitalistide käsilaseks, kuna ta töötas vabriku administratsioonis ning seisis omanikele lähedal. Lisaks oli tema sissetulek suur, aga ta teenis selle palgatööga ega kogunud endale varandust. Vabrikust teda minema ei aetudki. Veelgi enam, vähemasti 1941. aastani jätkas ta samadel ametikohtadel, mida täitis varem. Päris kindlasti ei jäänud ta ametisse seetõttu, et oleks hakanud uute võimude käsilaseks või usaldusisikuks. Ainus kompromiss, mida ta väliselt tegi, oli tekstiilitöölise ametiühingusse astumine, millest ei andnud kuidagi kõrvale põigelda.

Kahtlemata oli Georg Heitmann 1940. aasta teises pooles Eestis alanud sovetiseerimisest häiritud, võib-olla valmistas talle toimuv hirmugi. Kuna suve lõpul räägiti juba kindlas kõneviisis uuest sakslaste ümberasumisest – küsimus oli eelkõige selles, millal see toimub ja kes kvalifitseeruvad sakslastena ümber asuma –, pidi teave eelseisva aktsiooni kohta jõudma Heitmanni kõrvu. Suure tõenäosusega kohtus ta 1940. aasta sügisel mõne Saksa saatkonna usaldusisikuga, kellelt hankis ümberasumise kohta rohkem informatsiooni. Sellele viitavad 1940. aasta detsembris ja 1941. aasta jaanuari esimeses pooles hangitud dokumendid, mida ta tõenäoliselt arvas vajavat ümberasumisel. Neist kolm on Heitmannide perekonnal säilinud. Esiteks väljavõte Tallinna Linnaarhiivist leeritamise kohta Tallinna Niguliste kirikus; teiseks ärakiri Tartu Riigi Keskarhiivist Vene kodakondsusse vastuvõtmise kohta 1894. aastast ning kolmandaks saksakeelne tunnistus töötamise kohta Kärdla kalevivabrikus. Viimasena nimetatu lõpeb paljutähenduslikult: „Härja Heitmann lahkub meie vabrikust omal soovil. Me soovime talle tema edasistes tegemistes palju edu.“ Küllap pidi see dokument olema turbekirjaks Saksamaale saabumisel ja aitama leida erialast tööd, aga kinnitus leeriskäimise kohta Saksa koguduses oli tõenduseks, et Heitmann on sakslane. Paraku ei ilmunud Heitmann ei üksi ega koos perekonnaga NSV Liidu ja Saksamaa esindajatest moodustatud segakomisjoni ette, mille ülesandeks oli läbi vaadata ümber asuda soovijate paberid ja otsustada, kas nende ümberasumine on õigustatud.

Ümberasumise taotluste vastuvõtt pidi toimuma 23. jaanuarist 7. veebruarini 1941, aga et ümber asuda soovijaid oli prognoositust palju rohkem, pikendati tähtaega 15. veebruarini. Heitmann töötas sel ajal veel Kärdla kalevivabrikus, kuid oli otsustanud sealt ära tulla. Lahkumisavalduse pani ta lauale 20. veebruaril 1941. Oma lahkumissoovi põhjendas ta kehva tervise (jõuetus ja südamehaigus) ning puuduliku eesti keele oskusega. Teda ei hakatud ümber veenma, sest tegemist oli ikkagi juba 65-aastase vanainimesega. Nõnda

saigi kevadel Heitmannist ametlikult pensionär, ehkki avaldust esitades oli ta arvanud, et kui saaks natuke puhata ja jõudu taastada, võiks töötada veel mõnel tagasihoidlikul ametikohal. Väärrib märkimist, et tema abikaasa Jelizaveta ei olnud kodune, mis oli Georg Heitmanni taolise ametipositsiooni ja sissetulekuga (1940. aasta suvel oli tema palk 355 krooni kuus) perepeade puhul tavaline, vaid töötas hambatehnikuna, aga hiljem läks tööle apteeki. Tütar Irina õppis Tallinna Konservatooriumis, aga ilmselt püsivat töökohta tal veel ei olnud.

Heitmanni pensionipõlve algusaastad möödusid Tallinnas Terasel tänaval, aga 1944. aastal, kui Punaarmee oli Tallinna vallutanud, kolis perekond Järvele Liiva tänavale. Majaraamatust, mille pidamine oli tollal kohustuslik, nähtub, et miilits registreeris Heitmannid uuele aadressile sisse alles 29. jaanuaril 1945, kuigi seal elati 1944. aasta oktoobrist. Juhul kui ta ei olnud selleks ajaks sakslasena arvele võetud, tehti seda sissekirjutuse kaudu, sest majaraamatus oli kirjas elanike rahvus ning Heitmann oli selle järgi sakslane. Ometi pidi Heitmanniga eelseisvat küüditamist silmas pidades juhtuma mingi arusaamatus, sest majaraamatus on märges tema esimese Nõukogude passi väljaandmise kohta, mis hoolimata kuupäeva hilisemast sodimisest reedab, et see toimus 25. jaanuaril 1945. Järgmine pass anti Heitmannile välja 18. mail 1945, millega majaraamatus tõmmati eelmise passi number maha ja kirjutati selle asemele uus. Võib ainult oletada, et esimeses passis ei olnud tema rahvuseks sakslane ning temale saatuslikud protsessid käivitusid seepärast, et esialgsed passiandmed ja majaraamatu sissekanne olid omavahel vastuolus.

Süngeim etapp Georg Heitmanni elus algas 15. augustil 1945. aastal, kui ta viidi kodunt veoautokastis minema ja pandi küüditamise rongile. Küüditamise ajal oli kodus tema tütar, aga abikaasa Jelizaveta oli Tallinnast ära. Kuna kumbki neist ei olnud dokumentide järgi sakslane, siis ei sunnitud neid Venemaale kaasa minema.

Järgmised natuke rohkem kui kaks aastat, alates 15. augustist 1945 kuni 23. oktoobrini 1947 on Georg Heitmanni elust talletatud tema päevikusse. Seniajani avaldatud küüditatute päevikutest on seda võimalik võrrelda ehk üksnes juuniküüditamise käigus Siberisse saadetud Erna Nageli (1914–1945) päevikuga, mis käsitleb aastaid 1941–1945.¹⁰ Ent kui Erna Nagel esindab noort, suhteliselt elurõõmsat ning liikuvat tööinimest, siis Georg Heitmann oli haigustest puretud ja elumuredest muserdatud pensionärist invaliid, kes piiratud liikumisvõime tõttu veetis suure osa ajast nelja seina vahel. Sellest tulenevalt olid nende kahe elamused ja kogemused, aga samuti tegemiste ja tunnete ning ümbritseva kirjapanemise laad ja viis erinevad, aga kahtlemata

¹⁰ Olen kui päike ja tuul: Erna Nageli päevik. Toim Valdek Kiiver. Tartu: Hotpress Kirjastus, 2007.

avardavad ja rikastavad nad mõlemad pilti küüditamisest. Ent Heitmannile võis piiratud liikumisvõime anda ühe märkimisväärse eelise – ta sai rohkem pühenduda päevikule. Erna Nagelil jäid aja ja arvatavasti ka paberipuudusel aeg-ajalt märkmed tegemata ning mõnikord ta oli sunnitud neid kirja panema hiljem, kui elamused ja emotsioonid ei olnud enam erksad või mõjutasid neid värskemad. Peale selle andis Heitmanni seisund talle võimaluse süüvida nii endasse kui ka ümbritsevasse sügavamalt ja panna kirja seda, mida ta ise koges ning mida talle vahendati kas suuliselt või kirjalikult.

Heitmann tegi päevikusse sissekandeid iga päev (sageli lausa mitu korda päevas), välja arvatud 1. jaanuarist 16. jaanuarini 1946, kuna vigastas 31. detsembril 1945 kukkudes tõsiselt jalga, mis aheldas ta paariks kuuks voodisse. Päevikut pidas ta vene keeles, ehkki kasutas mõnikord saksa keelt, kui pani kirja meenunud luuleridu ja tsitaate. Peale selle võrtsitas ta aeg-ajalt oma teksti saksakeelsete mõtteterade ja väljenditega, võttis appi saksakeelseid mõisteid ja sõnu, kui talle ei meenunud vastav venekeelne sõna või siis tahtis täpsustada mõne taime, toiduaine, haiguse või mõnda muud nimetust. Tõenäoliselt oluks tal päevikut hõlpsam pidada saksa keeles, aga võib-olla tahtis ta enda saksa identiteeti alla suruda ja isegi eitada. Paljuütlev on Heitmanni 28. juuni 1947 sissekanne: „Ma olen enam kui korra tähele pannud, et minus on rohkem vene kui saksa ja eesti omadusi, kuigi vene verd [ei ole minus] mitte tilkagi. Saksalist ei ole [minus] midagi, ma isegi ei vaata sakslaste peale kui minu hõimu ja päritolu inimeste peale, sealjuures kui venelasi näen justkui omasid.“ Samas ei saa välistada, et Heitmann pidas keelevaliku juures silmas, et päevik jõuab kunagi tema perekonna kätte, kus ollakse suutelised seda lugema pigem vene kui saksa keeles.

Esimesel asumise aastal olid Heitmanni sissekanded päevikusse enamasti lühikesed, ta kirjeldas valdavalt päeva jooksul toimunud sündmusi, ei varjanud oma emotsioone ega olnud ka kitsi avaldama oma arvamust ja hinnanguid ühe või teise asja kohta. Välja kujunesid kesksed teemad, milleks olid igapäevane toimetulek, eriti toit, aga samuti eluase, millele järgnesid tervis ja ilm. Samad teemad korduvad ka teiste küüditatute lugudes, ehkki aktsendid võivad olla erinevad. Ent kui enamiku küüditatute ja sunnitöölise elu keerles peale söögi töö ümber, siis Heitmanni elus oli töö teisejärguline. Ta valmistas endale meeleldi süüa, aga produktid pidi talle muretsetama. Juhul kui ta võttis nõuks või oli lausa sunnitud saagima mõne puuoksa või peenema palgi või raiuma pliidi jaoks pilpaid, tundis ta füüsilist piina ja jõuetust, aga kui ta seda ei teinud, siis süümepiinu, sest sel juhul tegid küttepuid tavaliselt vanemad saksa naised.

Muljetavaldavad on Heitmanni isiklike tulude-kulude „aruanded“, üksikasjalikud ülevaated tarbimisest ja hindadest. Ta pani oma kulutused kirja kopika

täpsusega, kirjutas üles kaaslastele ja kohalikele elanikele antud ja neilt võetud laenud, pidas arvestust talle kodust saadetud rahakaartide ja toidupakkide üle jne. Arvestus ei piirdunud üksnes materiaalse sfääriga. Ta pidas arvestust kirjavahetuse üle, nummerdas väljasaadetud ja saabunud kirjad, aga kahetsusväärselt ei ole neid enam alles. Peale selle mõõtis ta välis- ja toatemperatuuri – kuigi ebajärjekindlalt –, pidas arvestust temaga koos küüditatud sakslaste kohta, pannes alustuseks nimeliselt kirja oma vaguni isikkoosseisu. Küüditamise uurimise seisukohalt ei ole võimalik üle hinnata tema ülestähendusi küüditatud sakslaste surmade kohta, mida muudest allikatest ei leia või mis on vajanud täpsustamist. Kõigest sellest jääb mulje, et asumiselgi olles lõi Heitmannis välja raamatupidaja.

1946. aastal muutusid Heitmanni sissekanded pikemaks ja nüansirohkemaks. Üha sagedamini hakkas ta avaldama oma mõtteid, kirjutama emotsioonidest, meeleolumuutustest, lootusest ja hirmust, tegi põnevaid vaatlusi ja tähelepanekuid kohalike kommete ja elanike kohta ning tema kirjeldused küüditatud kaaslaste kohta muutusid mahlakamaks. Heitmanni elust ei puudunud ka raamatud. Ta luges asumisel olles ja meenutas üsna tihti, mida oli kunagi lugenud. Kõigele lisaks otsustas ta 1947. aasta suve lõpul hakata igapäevaste päevikusissekannete vahele kirjutama mälestusi, kuid need jäid pooleli ega jõudnud kahjuks lapsepõlvest kaugemale.

Päevikut põhjalikumalt analüüsid ja eeldades, et seal kirjas olev vastab enamasti tõe, võib arvata, et koduste rahasaadetiste ja toidupakkideta ei oleks Heitmann pensionärist invaliidina asumisel vastu pidanud. Selgub, et ta võttis Eestist kaasa 800 rubla, kuid see kulus kiiresti ära. Varsti lõppesid otsa ka kaasa võetud toiduained. Seepärast oli Heitmann sunnitud juba 1945. aasta sügisel hakkama müüma esimesi kaasas olnud asju, kuid sellest ei piisanud ning nõnda jäi Heitmann ikkagi peaaegu täiel määral sõltuma koduste abist. 1945.–1947. aastani olevat ta saanud Eestist ülekannetena 6400 rubla, kuid vähetähtsad ei olnud Eestist perekonna ja naise sugulaste saadetud pakid, kus lisaks toiduainetele olid hügieenitarbed, ajalehed, raamatud, paber ja paberossid. Viimased olid tõeliselt hinnas, sest neid sai vahetada raha või millegi muu tarviliku vastu.

Töövõimetute pensionäride eest pidanuks kindlasti hoolitsema ka kohalikud võimud, aga Heitmanni päevikust selgub, et sellele ei saanud loota. Juhul kui küüditatutele midagi eraldati, näiteks kott kartuleid või midagi muud, tuli selle eest ka maksta. Raha kulus veel eluasemele ning küttepuudele, kuigi võrreldes kulutustega toidule olid need summad väikesed. Päevikust ei selgu, kas Heitmann pidi oma esimese elukoha eest Tšernuška küla barakis, mis sooja ei pidanud ning kus elasid pead-jalad koos mitukümmend küüditatut, maksma

või mitte. Küll aga tuli seda teha mõnikümmend kilomeetrit eemal asuvas Melnitsnaja külas, kuhu osa vanakestest väljasaadetuid 1946. aasta suvel ümber paigutati. Selles külas tuli kehvades hurtsikutes elamise eest nende omanikele üüri maksta ja halvemal juhul nendega ka ühe katuse all elada. Kuna barakkides oli ruumi vähe, siis tuli küüditatutel jaguneda väiksematesse gruppidesse, mis võimalusel moodustati perekondade kaupa või väljasaadetutest, kes omavahel paremini sobisid.

Georg Heitmannile oli asumisel kõige lähedasemaks inimeseks Selma Soll (1888–1978). Ta oli sündinud Kuramaal, oli tõenäoliselt läti päritolu, millele viitab oma mälestustes tema lapselaps Raimund Ubar.¹¹ Naise abikaasa oli eestlane Hans Soll, kes oli enne Esimest maailmasõda mõisavalitseja ja pärast maamõõtja. Sollid rajasid saksakeelse perekonna, liitusid saksakeelse Tallinna Oleviste kogudusega ning Selma Soll asutus Saksa Kultuuriomavalitsuse liikmeks, mis sai juhtuda ainult tingimusel, et ta oli isikutunnistuse järgi sakslane. Tõenäoliselt astuti see samm laste pärast, kes said õiguse õppida Saksa koolis, kuigi rahvuse poolest pidasid nad ennast mitte sakslasteks, vaid eestlasteks.

Selma Solli ja Georg Heitmanni tutvus algas küüditamisvagunis. Venemaale jõudnult paigutati nad samasse barakki ning jäid kokku kuni 1947. aasta sügiseni, kui Heitmann asumiselt ilma loata ära tuli. Tundub, et Soll oli ära hellitatud kehva tervisega Heitmanni vastand. Ta oli sitke, tragi ja väga ettevõtlik naine. Raimund Ubar jutustab oma mälestustes, et vanaema rajas oma hurtsiku ümber kohe juurviljaaia ja hakkas õmblustöid tegema. Sellega teenis ta seda võrd hästi, et saatis juba mõne aja pärast oma perekonnale Eestisse rahasaadetisi selle asemel, et temale oleks Venemaale pakke saadetud. Küll aga ei saanud Raimund Ubar ilmselt kunagi teada, et tema vanaema tegeles ka ebausklitele venelastele ennustamisega, mida ta mõistagi ei teinud tasuta. Kõigi muude tegemiste kõrval tuli Sollil vaadata Heitmanni järele. Sageli tassis ta mehele toidukraami, vahetas tema kraami toiduainete vastu, mõnikord tegi neile mõlemale süüa, koristas eluaset ning põetas meest, kes oli alatasa haige ja oleks ilma tema ja teiste küüditatud sakslannade hoolitsuseta tõenäoliselt manalateele läinud.

Erinevalt Georg Heitmannist ei olnud Selma Sollil kavatsust asumiselt põgeneda. Sellegipoolest lubati ta Venemaalt varem tulema kui teised selleks ajaks asumisele jäänud küüditatud, kuna pöördus kodumaale tagasi juba 1951. aastal. Tõenäoliselt kandsid vilja tema abikaasa Hans Solli jõupingutused, kes olevat Raimund Ubari teada näinud vaeva tõestamaks, et tema naine saadeti välja ekslikult, kuna ei olnud sakslane, vaid lätlane.

¹¹ Raimund Ubar. Teadusmees: mälestused. Tallinn: TTÜ Kirjastus, 2011.

Rahvuskooluvuse poolest oleks võinud jääda välja saatmata samuti Eesti katoliku kiriku tollane eestseisja preester Henri Werling (Verling) (1879–1961), kes oli koguni NKVD dokumentides kirjas luksemburglasena. Ometi ei lastud ennast sellest segada, vaid ta küüditati 1945. aastal Venemaale.

Georg Heitmann tutvus Werlingiga asumisel. Nad elasid mõned kuud 1946. aastal ühes barakis, mistõttu on päevikus preestrist küllaltki palju juttu. Ehkki Werlingi juures oli üht kui teist, mis Heitmannile ei meeldinud, oli meeste vahel usalduslik vahekord. Väärrib märkimist, et Heitmann usaldas Werlingile isegi oma päevikut lugeda ja talle meeldisid väga vestlused preestriga, eriti usuteemadel. Werling omakorda armastas küsida endast natuke vanema Heitmanni arvamust mitmesugustes küsimustes ning kui uskuda päevikust, siis andis Heitmann talle sageli nõu vene keele alal. Väärrib märkimist, et Werlingi kohta on asumisel olemise ajast allikaid rohkem. Nimelt on säilinud mõned tema Tartu usuõdedele saadetud kirjad, mis on publitseeritud.¹²

Päeviku põhjal võib järeldada, et tihedamalt käis Heitmann läbi umbes paarikümne 1945. aastal küüditatuga, aga pikemasse vestlusesse laskus ta ainult nendega, kes olid talle sümpaatsed, huvitavad või kellest ta pidas muul põhjusel lugu. Nende väljavalitute hulka kuulus kahtlemata tuntud baltisaksa naiskunstnik Lilly (Caroline) Walther (Valter) (1866–1946).¹³ Heitmann kirjutab ühes sissekandes, et pidas Waltheriga vestlusi kunsti ja loominguteemadel, ta olevat armastanud rääkida samuti oma elust, aga ühtegi üksikasjalikumalt kirjeldust päevikust selle kohta ei leia. Kui Waltheri tervis 1946. aasta suvel halvenes, elas Heitmann vanaproua kannatustele kaasa ning kirjeldas teistelt kuuldu põhjal 8. septembri sissekandes naise lahkumist, sest ise ta selle juures ei olnud.

Ilmselgelt on surm Heitmanni päeviku üks läbiv motiiv. Ta kirjutab paarikümnest surmajuhtumist, olles nii mõnelgi korral selle vahetuks tunnistajaks. Temagi mõtteid keerlevad aeg-ajalt surma ümber, kuid hoolimata viletsast tervisest ja pessimistlikust loomusest usub ta, et surm peab teda senikaua ootama, kuni ta jõuab kodumaale tagasi ja näeb (veelkord) oma perekonda. Ei saa mainimata jätta, et teraapilist mõju avaldasid küüditatutele just kuulujutud peatsest kodumaale tagasisaatmisest, aga mõni aeg hiljem juba teated õnnestunud põgenemistest.

Esimesed asumiselt põgenemised leidsid küüditatud sakslaste hulgas aset 1946. aastal, aga muutusid sagedasemaks 1947. aastal. Mitu kodumaale tagasi

¹² 13 kirja. Henri Werlingi kirjad Tartu õdedele 1946–1949. Koost Maarja Kaplinski ja Toivo Reitalu. Tartu, 2018. Vt ka Christoph Wrembeck. Paater Henri Werlingi SJ aeg, 1942–1961. – Jesuiidid Eestis 1923–1961. Tartu, 2003, lk 140–169.

¹³ Vt tema kohta Lilly Walther. Koost ja toim Nele Ambos. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2022.

jõudnut kirjutasid oma saatusekaaslastele Venemaale, kes omakorda hakkasid tegema plaane ära tulemiseks, sest olid kuulnud, et põgenemisele ei olnud takistusi tehtud. Põgenemine kõitis siiski vaid osa küüditatutest, kelle hulka kuulus ka Georg Heitmann. Loomulikult adus ta väga hästi, et peab asumiselt pääsemiseks lootma omaste või kaasküüditatute abile, kui viimased soostuksidki teda põgenemisel kaasa võtma. Päevikust ei selgu, kas Heitmann aimas või oli koguni teada saanud, et tema perekond valmistus 1947. aasta septembris võtma ette riskantset operatsiooni tema ära toomiseks.

Nähtavasti on Georg Heitmanni kohtumine oma naise Jelizavetaga 22. septembril 1947 enam kui kaheaastase lahusoleku järel Melnitšnaja baraki hoovil päeviku üks liigitavamaid sissekandeid, kuid sellele järgnenud põgenemist võib võrrelda psühholoogilise thrilleriga. Jelizaveta Heitmann ei tulnud oma meest ära tooma ükski, vaid koos oma Leningradis elava õe Annaga, kes tundis Venemaa olusid ja kombeid kindlasti paremini kui tema. Selgub, et ettevõtmisele aitas tegelikult kaasa kogu Jelizaveta Heitmanni Leningradis elanud suguvõsa ja tõenäoliselt ka mõned Tallinna sõbrad-tuttavad.

Järgmised poolteist aastat elas Heitmann oma kodus Tallinnas Järvel, varjus toas, mille aknad olid kinni kleebitud, et kõrvaline pilk teda ei märkaks. Päevikust selgub, et tema tagasitulemisest teadsid ainult valitud inimesed, kuid on vähetõenäoline, et see jäi märkamata julgeolekuorganitele. Ei ole mõtet teha illusioone, et Heitmann oleks tundnud ennast turvaliselt või oleks uskunud, et on lõplikult pääsenud. Sellegipoolest sai ta olla rahulikult kodus 1949. aasta märtsini ja oleks saanud ilmselt kauemgi, kui 1948. aasta lõpul ei oleks antud Moskvast korraldust asumiselt põgenenud arreteerida ja kriminaalvastutusele võtta. Heitmanni lindpriiperiood lõppes 7. märtsil 1949 tema vahistamisega. Vaatamata invaliidsusele ja soliidsele vanusele (73 aastat) mõistis NSVL Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi erinõupidamine ta 1949. aasta septembris asumiselt põgenemise eest kahekümneks aastaks sunnitööle. Pärast süüdimõistmist viidi Heitmann tagasi Molotovi oblastisse, kuid halva tervise tõttu mitte sunnitöölaagrisse, vaid spetsiaalselt haigetele ette nähtud laagrisse. Oma viimased eluaastad saatis ta mööda Tšussovoi vanadekodus. Teadaolevalt vabastati ta karistuse kandmisest 1954. aasta lõpus, kuid Eestisse ta enam tagasi ei jõudnud. Tema täpne surmaaeg on teadmata, aga tõenäoliselt suri ta 1955. aasta sügisel. Oma viimase kirja saatis ta Eestisse omastele 6. juulil 1955, avaldades lootust, et jõuab varsti koju.

1945г. ^{среще} Виноград, 15-20 абнуса.

Päeviku algus 15. august 1945. Paremalt lahti volditud ümbrikule tehtud sissekanne.

Heitmann oli sunnitud kirjutuspaberil puudusel kirjutama ümbrikele 1947. aasta suvel.

Päevik

1945

Kolmapäev, 15. august 1945. a

Hommikul kell 3.30 äratas mind Ira¹, öeldes, et tuldi läbi otsima. Kõigepealt kontrolliti passe, küsiti üht-teist, seejärel, justkui mitte eriti meeleldi, teatati, et mind kui sakslast saadetakse Tallinnast välja, koos abikaasaga. Anti kolm tundi pakkimiseks. Kiirustasime kokku korjama kõige hädavajalikumat, sealjuures palju, oh, kui palju!, unustasime või lihtsalt kiirustades ei suutnud leida, näiteks minu sokke. Kuna Lilja² oli puhkusel maal, siis öeldi, et paari päeva pärast saadetakse ta samuti välja.

Kell 6.30 väljusime majast ja istusime veoauto peale, kus juba oli üks naisterahvas oma kompsudega. Ira saatis mind veoautoni. Veel üks pilk, nukker naeratus ja läks sõiduks. – Magasini tänaval peatusime ja võtsime peale veel ühe naisterahva. – Meid kinni võtnud rühm inimesi koosnes venelasest peamehest, eestlasest tõlgist, kolmest sõdurist ja kahest madrusest. – Magasini tänavast tagasi sõitsime jälle meie majast mööda. Kas ma näen seda kord veel? Ja neid, kellega koos ma seal elasin? Hakkas kurb ja raske. – Sõitsime kuni Ülemiste rongijaamani, istusime kaubavagunisse, mis oli juba pungil täis inimesi, seadsime end võimalikult mugavalt oma kohtadel sisse ja hakkasime ootama ära-sõitu.

Päeva peale anti meile söögikraam 21 päevaks: 5 leivapätsi = 10 kg, 2 karpi kalakonservi, umbes 0,5 kg võid, veidi suhkrut, tangu ja munapulbrit. Meilt võeti selle eest 32 rubla.

¹ Irina (Ira) Kask, sünd Heitmann (1919–2017), Georg Heitmanni tütar. Lõpetas 1937. aastal Tallinna vene gümnaasiumi, õppis 1937–1951 (vaheaegadega) Tallinna Riiklikus Konservatooriumis klaveri ja laulu erialadel, lõpetades 1949. aastal lauluerialal. 1944. aastast kuni pensionile jäämiseni 1983. aastani töötas mitmes õppeasutustes klaverisaatja, muusikajuhi ja laulupedagoogina, aastatel 1954–1959 oli Estonia teatri solist.

² Jelizaveta (Elisabeth) Heitmann, sünd Kulikova (1896–1979), Georg Heitmanni abikaasa.

Istusime, lobisesime, tutvusime. Paljude juurde tulid neid otsides sugulased, asjadega ja söögikraamiga. Minu juurde ei tulnud keegi. Ira oli tõenäoliselt hõivatud auto otsimisega, et sõita emale järele.

Need on minu saatusekaaslased:³

1. Nõmtak, Lev Aleksandrovitš, meie vaguni vanem, noor mees, Raadio orkestri viiuldaja, räägib hästi vene keelt, ema venelane, sõidab vabatahtlikult kaasa oma noorukese naisega⁴
2. Nõmtak, Ilse Karlovna, sakslanna, hästi vene keelt valdav, eelmise abikaasa⁵
3. Brinkmann, noor raadioorkestri viiuldaja, jättis naise Tallinnasse. Ta oli õppinud vene eragümnaasiumis ja lõpetas konservatooriumi⁶
4. Findeisen, vallaline, 45-a. Müüja veini- ja puuviljapoodides; ei ole doktor Findeiseni sugulane⁷
5. Fiveger, 63-a, minu Treugolniku-aja töökaaslase vend. Jättis naise ja täiskasvanud poja Tallinna⁸
6. Ilves⁹ vanamees¹⁰
7. -, vanaeit, tema abikaasa
8. -, Tamara, nende tütar, 34-a

³ Vagunikaaslaste nimekirja lõpetas Heitmann teekonnal Venemaale. Vt ka raamatu lõpust Lisa 2 küüditatud sakslaste nimekirja.

⁴ Leo Nõmtak, sünd 1911. Heitmann kasutab venepäraselt eesnime Lev.

⁵ Ilse(-Agnes) Nõmtak, sünd Schmiedeberg, sünd 1907.

⁶ Kurt (von) Brin(c)kman(n) (1908–1974). Tema venelannast abikaasa Marina asumisele kaasa ei läinud. Heitmann kirjutab tema perekonnanime nii ühe kui ka kahe n-ga. Siin ja edaspidi eelistatakse nimekuju Brinkmann.

⁷ Ernst Findeisen (1891–1946). Heitmann eksib mitme kaasküüditatu vanuse osas, pidades näiteks Findeisenit ca 10 aastat nooremaks. Doktor Findeisenina peab autor silmas tõenäoliselt meditsiinidoktor Leo Otto Wilhelm Findeisenit (1894–1961).

⁸ Nimekuju Fiveger asemel kasutas perekond nimekujusid Viweger, Vieweger ja Vieveger. Georg Heitmanni vagunikaaslasel oli Johann-Alfred Viweger, sünd 1882, kes töötas Tallinna telluloosi- ja paberivabrikus raamatupidajana. Tema abikaasa oli Elisabeth Sergejev, sünd Rost, ja kasupoeg Viktor Sergejev. Venemaale saadeti 1945. aastal asumisele ka tema vend Friedrich Vieveger (1888–1971), kes oli töötanud Heitmanniga koos Peterburi hiigelsuures kummitööstusettevõttes Treugolnik. Hiljem töötas ta Tallinnas Põhjala kummivabrikus meistrina. Temaga läks Venemaale asumisele kaasa abikaasa Margareta Vieweger, sünd Hanusch (1892–1957).

⁹ Ilveste perekonda kuulusid: sakslasena asumisele saadetud Sofia Ilves, sünd Grass (1879–1963), temaga kaasa läinud eestlasest abikaasa Erich Ilves (1881–1970), tütreid Niina (1909–2006) ja Tamara (1911–2007), poeg Heimar (1914–2002) ja Heimari abikaasa Jekaterina Ilves, sünd Kotunova (1917–1995). Heimar Ilvesest sai hiljem Eestis lugupeetud muusikapedagoog ja helilooja.

¹⁰ Heitmann nimetab vanameheks ja vanaeidiks enamasti vanemaealisi kaasmaalasi ilma halvustava varjundita. Vanemate naisterahvaste, kellest ta ilmselt rohkem lugu pidas, kohta kasutab ta samuti tiitlit *madame*, lühendina Mme ja mõnel juhul *Frau*, proua (saksa k), lühendatult pr. Aeg-ajalt on kasutatud päevikus venepäraselt ees- ja isanime, harvemini ainult isanime või eesnime, aga enamasti on Heitmann eelistanud perekonnanime.

9. -, - Niina, nende tütar, 36-a
10. -, - nende haiglane poeg, teooriaõpetaja Tallinna konservatooriumis, ise ei olnud lõpetanud
11. -, - eelmise abikaasa, noor naine
12. Reich, 40-a naine¹¹
13. Reich, Ivar, eelmise 11-a poeg¹²
14. Kässner, Arno, 60-a, endine Tartu Panga töötaja¹³
15. -, - Pavel, 57-a, tema vend¹⁴
16. -, - Lydia, nende õde, hüüti Martaks¹⁵
17. Felkersam (Foelkersam), Vilhelmina Leopoldovna, paruness, 60-a, Kuramaalt Hamilkar von Foelkersami lapselaps, inglise keele õpetaja¹⁶
18. Arelaid (Arelaid), 42-a naine, jättis mehe ja täiskasvanud poja ja tütre Tallinna¹⁷
19. Kask, 55-a naisterahvas, jättis mehe ja poja Tallinna¹⁸
20. Voronovitš, 60-a vana naine¹⁹
21. Hagen, vallaline 45-a naine²⁰
22. Goetz, 35-a, naine, ebanormaalne, sai hüüdnimeks Schrecklich-Schrecklich²¹
23. Walther, eakas vallaline naine, kunstnik²²

¹¹ Erna Hildegard Reich (Reide), sünd 1913.

¹² Ivar Reich (Reide) (1933–1973).

¹³ Arno Kässner (1882–1946) töötas artellis Raud raamatupidajana. Heitmann kirjutab päevikus nime häälduse järgi Kessner, aga vahetevahel kasutab nimekuju Kesner ja Kestner. Perekond kirjutas nime ä-tähega kas Kässner või Käsner. Siin ja edaspidi kasutatakse nimekuju Kässner.

¹⁴ Paul Kässner (1888–1945) oli Tallinnas ehituse ja remonditrustis tehnikuks. Heitmann kirjutab tema eesnime venepäraselt Pavel.

¹⁵ Lydia Kässner (1875–1945).

¹⁶ Vilhelmina Foelkersam (Foelkersahm) (1879–1945). Ta oli pärit Kuramaalt, aga ei olnud Liivimaa maamarssal Wilhelm Hamilkar von Fölkersahmi (Foelkersam) (1811–1856) otsene järeltulija. Heitmann nimetab teda päevikus enamasti parunessiks.

¹⁷ Dagmar Arelaid, sünd Hesse (1903–1982). Kүүditatavate nimekirjas olnud poeg Harri, tütar Astrid ja ämm Liisa Ahlmann asumisele kaasa ei läinud. Tema muusikust abikaasa Voldemar Arelaid, enne eestistamist Ahlmann, oli põgenenud 1944. aastal Saksa-
maale.

¹⁸ Alma-Maria Kask, sünd Cilius (1893–1965). Abikaasa Albert ja poeg Meinhard jäid Eestisse.

¹⁹ Adele Voronovitš, sünd Kalweit (1886–1955). Venelasest abikaasa Anton ja tütar Sofia jäid Eestisse.

²⁰ Niina Hagen (1889–1956), töötas Tallinna keskhaiglas sanitarina.

²¹ Gertrud Goetz, sünd 1910. *Schrecklich*, kohutav (saksa k). Tema teine hüüdnimi oli Lollike. Päevikust ilmneb, et Heitmannile ja tõenäoliselt ka paljudele teistele kүүdita-
tuile oli Goetz vastumeelne.

²² Caroline Walther (Valter) (1866–1946), kunstnikunimega Lilly Walther oli 20. sajandi esimestel kümnenditel üks tuntuimaid baltisaksa naiskunstnikke. Hiljem sai temast hinnatud maalirestauraator. Tema vanaisa oli kuulus baltisaksa maalikunstnik ja

24. Reisberg, 60-a vana naine²³
25. Pelekais, 56-a vana naine²⁴
26. Soll, 60-a vana naine²⁵
27. Elia, eakas naine²⁶
28. -, Edith, tema 28-a tütar, sünnitas laevasõidu ajal poja, kes suri Saigatka²⁷ haiglas.
29. -, Ellen, eelmise öde
30. Väli (Wäli), 50-a naine, esimene tuttav veoauto pealt²⁸
31. Veetamm, Vera, abielus naisterahvas, ühe lühema jalaga ja maovähiga haige. Hiljem saadeti Saigatka haiglasse ja 11. sept saadeti tagasi, kui lootusetu haige²⁹
32. Lipinskaja, vana naine³⁰
33. Heitmann, Georg Georgijevitš

Kokku on meid 33: naisi 23 ja 10 meest, kaasa arvatud üks poiss. Üksikasjad nende kohta selgusid aegapidi, mitte esimesel päeval.

graafik Carl Sigismund Walther (1783–1867). Siin ja edaspidi eelistatud nimekuju Walther.

- ²³ Heitmann eksib vanusega. Mart(h)a Reisberg, sünd Neuber (1876–1945) oli 69-aastane.
- ²⁴ Julianna (Julia) Pelekais, sünd 1888. Küüditamisnimekirjas olid samuti tema abikaasa Friedrich Pelekais ja tütar Nora, kes asumisele kaasa ei läinud.
- ²⁵ (Alvine)-Selma Soll, sünd Mežit (1888–1978) oli läti juurtega. Eesti Vabariigi ajal määratles ta ennast sakslasena, kuulus Saksa Kulturomavalitsusse ja oli saksakeelse Oleviste koguduse liige. Küüditatavate nimekirjas olnud eestlasest abikaasa Hans ning täiskasvanud lapsed Aino ja Viktor emaga asumisele kaasa ei läinud. Heitmann käis küüditatud sakslastest Selma Solliga kõige tihedamalt läbi. Päevikus kasutab Heitmann enamasti tema perekonnanime, aga kutsub teda mõnikord isanime järgi Selma Janovnaks ja lihtsalt Ivanovnaks.
- ²⁶ Elisabeth-Wilhelmine (Jelizaveta) Elia (Ilja), sünd Rose (1887–1961). Heitmann kasutab venepäraselt eesnime Jelizaveta. Emaga koos küüditati täiskasvanud tütre Edith (1915–1984) ja Ellen (1918–2012), kes olid kantud Eesti Vabariigi ajal Saksa Kulturomavalitsuse liikmete nimekirja. Edith Eliani lapse surma asjaoludest Heitmann ei kirjuta.
- ²⁷ Tänapäeval asub sellel kohal Tšaikovski linn.
- ²⁸ Hilda-Albertine Väli, sünd Sukoffsky (1901–1984). Küüditatavate nimekirjas oli ta abikaasa Aleksandriga, kes asumisele kaasa ei läinud.
- ²⁹ Ve(e)ra Veetamm, sünd Jürgens (1895–1975). Heitmann kirjutab tema nime kuulmise järgi Veetam. Tema abikaasa Johannes Veetamm oli tunnistatud eestlaseks ja asumisele kaasa ei läinud. Vera Veetamme tagasi saatmisest andmed puuduvad. Küll aga on teada, et ta põgenes 1947. aastal Eestisse, arreteeriti selle eest 1950. aasta kevadel, kuid peagi vabastati ning otsustati teda asumisele tagasi mitte saata.
- ³⁰ Otilie-Henriette (Otilia) Lipinski (1870–1947). Tema abikaasa Georg oli surnud mõned kuud enne küüditamist.

Neljapäev, 16. august 1945. a

Jäin magama ja magasin oma madratsil istudes. Mingi ükskõiksus valdas mind. Olgu, mis on, peaasi, et Lilja pääseks nende käest. Ma olen valmis üksi kannatama, – omades kõrval armsat olendit, kannatamas võrreldamatult minust rohkem, suurendaks see ka minu kannatusi.

Kell 13.30 hakkas meie rong lõpuks liikuma ja me hakkasime sõitma. Kella 16–22 seisime Tapal.

Reede, 17. august 1945. a

Umbes kella 6 paiku hommikul sõitsime Narvast läbi, 6.30 – Kingissepp, peatumata, kl 9–13 seisime Volosovo juures, 14.15 saabusime Leningradi, s.t peatusime linnast väljas. Pärast 24 aastat nägin Iisaku katedraali torne ja veel mingit kirikut, vist seda, mis on Varssavi vaksali lähedal. Nii seisimegi paigal kuni ööni. Ärkasid mälestused siin veedetud 15 aastast, kui palju on selle aja jooksul üle elatud, kui palju olen näinud ja teada saanud, nii kaunist kui ka koledat. Siin Liljagi sai minu omaks, peaaegu 30 aastat tagasi, neist ainult kaks veetsime Leningradis koos (terve aasta olime lahus – tema Ukrainas ja mina Leningradis), ja 24 aastat Eestis. Ja „Mis homne päev mu osaks kootab?“³¹ Kas lahusolek pikk või lõplik ootab meid?

Laupäev, 18. august 1945. a

Umbes kahe paiku hommikul läksime liikvele Leningradi lähistelt. Kella 8 paiku nagu oleks peatunud veidi Volhovstroj³² juures, – äike, paduvihm. Kella 15–16 Valdai (tugev sadu). – Kell 16 Tšudsõ jaam. – Väga ilus mäGINE maastik kogu päeva.

Pühapäev, 19. august 1945. a

Kl 5–10.15 seisime Vologda juures, 14–15.30 Bui jaam. – Päevad mööduvad kiirelt ja tühjalt. Jututeemad ümberringi igavad ja tühjad. Mind piinavad mõtted Liljast. Kus ta on, kuidas selle löögi vastu võttis? Kas saab sellest üle? Vaene Liljakene, kui vähe on ta õnne näinud oma elus, kui palju kaotusi, muret on ta talunud!

³¹ Heitmann laenas lause Aleksandr Puškini värssromaanist „Jevgeni Onegin“, mis oli tema lemmikteos. Vt Aleksander Puškin. Jevgeni Onegin. Tlk Betti Alver. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.

³² Volhov Leningradi oblastis, 1933–1940 kandis nime Volhovstroj.

Esmaspäev, 20. august 1945. a

Asume Kirovist (Vjatkast) mitte eriti kaugel, ja tõenäoliselt õhtuks sinna jõuamegi. Peatused jaamades on mõnikord päris pikad. Inimesed teevad lõkkeid ja keedavad endale suppi. Järsku vedurivile ja haaratakse poolvalmis supp kaasa, mis siis läheb järgnevas päevas hapuks. Peatuste pikkust, muidugi, eelnevalt ei teatata.

Teisipäev, 21. august 1945. a

Öösel – äike ja paduvihm. Kella 5–8 Zujevi peatuses. – Kirovist möödusime kõrvalt. Kella 12.45 kuni 3.45 seisime tundmatus jaamas. Otsin pool liitrit ahjupiima ja join suure isuga koos leivaga selle ära. Imemaitsev! – Kell 17 Setšeduri jaam.

Kolmapäev, 22. august 1945. a

Ühe paiku saabusime Molotovi (Permi). Kella 9–12 saun, s.t dušš ja riiete desinfektsioon, kusjuures kleite tuli pikalt tagasi oodata. Kella 10–11 paiku läksime liikvele.

Neljapäev, 23. august 1945. a

Hommikul saabusime Molotovi sadamasse ja suure vaevaga saime oma pagasi kärumehe ja Findeiseni abiga raudteelt Kama jõe äärde, ja istusime kaua kaldal, oodates aurikule pääsemist.

Raudteejaama hoone, mis on ühtlasi ka sadama hoone, on väga ilus. Vaade Kamale ja tema kõrge kallas on vaimustav. – Jaamahoones on juuksur, poekesed apteegikaupadega, paberossidega, maiustustega, viinadega ja isegi veinidega, manguasjapood, puhvet, normaalse puhtusega (!) käimla (nimetusega „Tualettruum“). – Kell 6.15 (õhtul) hakkasime lõpuks liikuma. Paigutusime neljandasse klassi, mis oli viimse võimaluseni täis topitud.